

**RAJABOV OYBEK
ISKANDAROVICH**

**BUKHARA ISLAMIC SCHOLARS
VIII-XII CENTURIES**

**БУХАРСКОЕ УЧЕНЫЕ-ИСЛАМОВЕДЫ
VIII-XII ВВ**

**VIII–XII ASRLARDAGI BUXOROLIK
ISLOM SHUNOS OLIMLAR**

o.rajabov78@mail.ru

**BUKHARA STATE
UNIVERSITY
LECTURER OF THE
DEPARTMENT OF HISTORY
OF BUKHARA**

Abstract: The article describes the scientific heritage of the great muhaddith, Islamic jurisprudence scholars who contributed to the development of Islam in the early Middle Ages in the Zhondor district of Bukhara region. Scholars such as Abul Kasim Wasil ibn Hamza al-Hunbuni, Abu Raja Ahmad ibn Dawud Hunbuni, Abu Fazl ibn Akhshab at-Tarabi, Abu Raja Ahmad ibn Yakub al-Paykandi at-Tarabi, Al Farahshi Abu Bakr Muhammad ibn Hamid al-Farahshi, Abu Musa Ibrahim ibn Kostan al-Farahshi, Imam as-Sunti ar-Romushi's initiated the in-depth study of the legacy.

Key words: Bukhara, Kubbatul Islam, Zhondor, Varakhsha, Torob, Romush, muhaddith, Islam, fortress, shrine, mosque, madrasa, science, culture.

Аннотация. В статье описывается научное наследие великих мухаддисов, ученых-исламоведов, внесших вклад в развитие ислама и его становление в раннем средневековье в Жондорском районе Бухарской области. В частности, такие исследователи как Абуль Касим Василь ибн Хамза аль-Хунбуни, Абу Раджа Ахмад ибн Давуд Хунбуни, Абу Фазл ибн Ахшаб ат-Тараби, Абу Раджа Ахмад ибн Якуб аль-Пайканди ат-Тараби, Аль-Фарахи Абу Бакр Мухаммад ибн Хамид аль-Фарахи, Абу Муса Ибрагим ибн Костан аль-Фарахи, имам ас-Сунти ар-Ромуши начали углубленное изучение наследия.

Ключевые слова: Бухара, Куббат уль-Ислам, Жондор, Варахша, Тороб, Ромаш, мухаддис, ислам, крепость, святыня, мечеть, медресе, наука, культура.

Annotatsiya: Maqolada Buxoro viloyati Jondor tumani hududida ilk o'rtasrlarda islom dini va uning taraqqiyotida hissa qo'shgan, yurtimizdan yetishib chiqqan buyuk muhaddis, faqih ilmi allomalari merosini har tomonlama teran o'rganish maqsadi ustuvordir. Jumladan quyidagi ulamolar faoliyati ochib berilgan: Abul Qosim Vosil ibn Hamza al-Xunbuniy, Abu Roja Ahmad ibn-Dovud Xunbuniy, Abu Fazl ibn-Axshob at-Torobiy, Abu Roja Ahmad ibn-Yaqub al-Paykandiy at-Torobiy, Al Faraxshiy-Abu Bakr Muhammad ibn Hamid al-Faraxshiy, Abu Muso Ibrohim ibn Kostan al-Faraxshiy, Imom as-Suntiy ar-Romushiy.

Kalit so'zlar: Buxoro, Qubbatul Islom, Jondor, Varaxsha, Torob, Romush, muhaddis, islom dini, qal'a, qadamjo, masjid, madrasa, ilm-fan, madaniyat.

KIRISH (INTRODUCTION)

Buxoro sharif – tarixi uch ming yilga borib taqaluvchi, VIII–XII asrlarda jahon tamadduniga ulkan hissa qoʻshgan davlat poytaxti, Movarounnahr uzra islom nurini baland sochgan minora, ilm-fan, dinu-diyonat, madaniyat va maʼrifat markazi boʻlib kelgan sharif shaharlardan biri hisoblanadi. Qubbatul Islom (islom gumbazi) degan unvonga sazovor boʻlgan koʻhna va boqiy Buxoro zaminida koʻplab ilm peshvolari dunyoga kelgan. VIII asrning dastlabki yillaridan boshlab butun Movarounnahrda boʻlgani kabi, Buxoro va uning atrofidagi barcha hududlarda islom dini va madaniyati tarkib topib, islomiy ilmlar rivojlanib bordi. Arab va fors tilida soʻzlashuvchi xalqlar tomonidan arab alifbosidagi yozma asarlar yuzaga kela boshladi. Masjidu madrasalar barpo etilib, unda diniy urfon, dunyoviy ilmlar chuqur oʻrgatila boshlandi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW)

Oʻz zamonasida musulmon olamida islomshunos olimlar, allomalar yetishib chiqdiki, ularning ilmu-hikmati hali hanuz dunyo ahlini hayratga solib kelmoqda. Bu tabarruk maskan oʻrta asrlarda ilm maskani sifatida dovrugʻi jahonga taraldi [3: 14]. Buxoroning qadim goʻshalaridan boʻlgan Xunbun qishlogʻidan ham ana shunday fozil kishilar, muhaddis olimlar yetishib chiqqanligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Imom Abdulkarim as-Samʼoniyning guvohlik berishicha [10: 101], Buxoro va Jondor atrofidagi qishloqlardan yuzlab olimu-fozil kishilar yetishib chiqqan. Jumladan, Abul Qosim Vosil ibn Hamza al-Xunbuniy Xuminda yashab oʻtgan allomalardan biri. Ushbu alloma oʻz zamonasida islom madaniyati va uning tarixini chuqur oʻrgangan olim boʻlib, paygʻambarimiz Muhammad sallollohu alayhi vasallam tomonlaridan insho qilingan hamda vaqt oʻtishi bilan ogʻizdan-ogʻizga koʻchib kelayotgan hadislarni toʻplash ilmi bilan shugʻullangan va bu maqomotda katta sharafiga ega boʻlgan shaxslardan hisoblanadi. Allomaning dovrugʻi atrof shaharlarda ham mashhurligi “Nasabnoma”da keltiriladi. Abul Qosim al-Xunbuniy ilmi hadis uchun koʻp safarlarda boʻlgan. Bu fozil inson hadis ilmini gʻoyat teran tushungan va koʻplab ishonchli hadislarni toʻplab, kitob tartib bergan. Nazari tushish, taʼrif berishda gap koʻp loyqlik ham bordirki, Xatib Bogʻdodiyning asari boʻlmish “Bagʻdod tarixi”da keltirilishicha bu muhaddisning “Hadislari koʻp va yaxshidir”. Demak, Buxoroning ulugʻ allomalaridan sanalmish Abul Qosim Vosil ibn Hamza al-Xunbuniy Buxoro sharifda mashhur boʻlgan Abdulkarim Gulobodydan va yana bir nechta buxorolik fozillardan ham taʼlim olganlar. Ammo, allomaning yozib qoldirgan hadisi komillari bizgacha yetib kelmagan. Alloma hijriy 467, milodiy 1076 yilda oʻz qishlogʻi Xunbunda vafot etgan va shu hududdagi tepalik yonidagi qabristonda dafn etilgan [7: 86-87].

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS)

Abu Roja Ahmad ibn-Dovud Xunbuniy ham o'z zamonasining ilmu donishlaridan bo'lgan hamda ishonchli hadislar to'plashda qishloqdoshi Abul Qosim Xunbuniydan kam bo'lmagan. U kishiga Xoja G'unjoriyning nazarlari tushgani ham bejiz emas. 100 ming hadisni yod bilganligi uchun Xoja laqabi berilgan G'unjoriy "Tarixi Xoja G'unjotiy", "Kitobi farzoi", "Sahobati arba" kabi kitoblar muallifi sifatida nom qozongan. Ko'plab hadisnavis muhaddislar qatori Abu Roja Xunbuniy merosiga ham alohida e'tibor bilan qaragan hamda boshqa hadisnavislar bilan uning sahii hadislarini taqqoslab ko'rgan. Abu Roja Xunbuniy yozib qoldirgan hadislar – ishonchliligi bilan ajralib turishini zo'r ehtirom bilan alohida ta'kidlagan. Islom olamida mashhurlik darajasiga yetgan olimu - allomalar Abul Qosim Vosil ibn Hamza al-Xunbuniy hamda Abu Roja Ahmad ibn - Dovud Xunbuniylar tufayli Xunbun "Shahri Islom" yorlig'i bilan ulug'langan. Bu yorliq esa Xunbun va xunbunliklar uchun ham siylov, ham faxrga aylanib qolgan va hali hanuz Xunbun qal'a tepaligi "Shahri Islom" tepaligi deb ataladi. "Shahri Islom" nomini olgan muqaddas qal'a bir necha yuz yillar gullab yashnagan. Hududning aholisi dehqonchilik, hunarmandchilik hamda savdo-tijorat ishlarida Poykent Varaxshadan qolishmagan. Tepalik ustidagi tarixiy arxeologik qoldiqlar, bu yerning 2–3 ming yillik tarixga egaligi haqida guvohlik beradi. Mo'g'ullar istilosi davrida bu qishloq ham vayron etilgan. "Shahri Islom" qal'a xarobalari hanuzgacha nurab turibdi.

Buxorodan qadimiyroq va obod qishloqlardan sanalmish Torob, ayniqsa Buxorxudotlar hukmronligi davrida ravnaq topgan. Butun Buxoroda bo'lgani singari Torobda ham ilm va ma'rifat taraqqiy etgan. Qur'oni karimni yodlash, qiroat bilan shug'ullanish avj olgan. VIII–X asrlardan arab alifbosini o'rganishga ehtiyoj oshgan. Ilmga bo'lgan havas va izlanishlar natijasi o'laroq, bu davrga kelib, Torobda ham mashhur olim va allomalar yetishib chiqqan. Ana shulardan biri Abu Fazl ibn-Axshob at-Torobiydir. Imom al-Buxoriy bilan hamasr bo'lgan bu alloma boshlang'ich ta'limni ona qishlog'ida olgan. O'z bilimni oshirish va ilmiy ehtiyojini qondirish maqsadida bir necha yetuk ulamolardan ilm o'rgangan. O'z zamonasining mashhur allomasi Muhammad ibn-Salom Paykandiydan ta'lim olgan. Abu Fazl ibn-Axshob at-Torobiyning ilm va donishdagi darajasini anglash, maqomotini taqqoslash, Muhammad ibn-Salom Paykandiyning tariqat va darajalarini anglashdan boshlanadi. Rivoyat qilurlarkim, Buyuk Ipak Yo'lining Xuroson bilan Buxoro oralig'idagi yirik savdo va hunarmandchilik maskanlaridan biri bo'lgan Poykent juda obod va boy shaharlardan hisoblangan. Xalqi asosan savdogarchilik bilan shug'ullanganligi bois, bu yerda ilm-ma'rifat ham rivoj topgan, o'nlab olim-u allomalar yetishib chiqqan. Ular 100 ming hadisni yod bilguvchi Abu Fazl ibn Ali Paykandiy, Abu Ahmad al-Paykandiy, Abu Zakriyo ibn-Baykandiy, Muhammad ibn Salom Paykandiy va boshqalar [19-20: 142-148, 5-9].

Abu Fazl ibn-Axshob at-Torobiyga ustozlik martabasida turgan Muhammad ibn Salom Paykandiy fiqh ilm peshvolaridan, hadis ilmining mashhur olimlaridan sanalgan. Bu ulug' zot Imom Buxoriydek allomaga ham ustozlik qilgan. Demak, Muhammad ibn Salom Paykandiy o'nlab ilm-u toliblar qatori Imom Buxoriyga ham, Abu Fazl ibn - Axshob at Torobiyga ham ustozlik maqomotida turgan. Ularga islomshunoslik, arab tili, mantiq, Qur'on sharhlari va hadisshunoslikdan saboq bergan, ilm o'rgatgan. Ustoz-u shogirdlik haqida gap ketar ekan, Muhammad ibn Salom Paykandiy Al-G'unjoriy, Al-Fag'ishtiy, Ash-Sharg'iy singari olimlarga shogird tushganliklarini aytmay bo'lmas. Az-

Zaranjariy va az-Zabag'duvoniylar esa bul zotni ustoz deb bilishgan. Ana shunday benazir va nomdor olimdan saboq olish baxtiga musharraf bo'lgan at-Torobiy ham, shubhasiz fiqh, hadis ilmi peshvolari qatorida turgan. Afsuski, shunday allomaning ilmiy merosi haqida yetarli ma'lumotlar saqlanib qolmagan. At-Torobiy hijriy 265, milodiy 879 yilda olamdan o'tgan, qabrlari Torob tepaligi yonidagi shimoliy qabristondadir [8: 48].

Torob qishlog'ida yashab o'tgan yana bir alloma – Abu Roja Ahmad ibn-Yaqub al-Paykandiy at-Torobiydirlar. Poykent shahrida tavallud topgan bu alloma umrining asosiy qismini Torobda o'tkazgan va shu yerda ilm-u hadis bilan mashg'ul bo'lgan. O'z zamondoshlaridan, xususan, qishloqdoshi – Abu Fazl ibn Axshob at-Torobiy merosini chin ixlos bilan o'rgangan. Ona yurti Poykentdan yetishib chiqqan olim-u fozillar o'g'itlari va yozib qoldirgan diniy va dunyoviy ilmlarga boy asarlarini to'plagan, o'rgangan, ularga izoh va sharhlar bitgan. Torob qishlog'ida hayot XVII asrgacha davom etgan. Qishloq o'zining olim-u fozillari, elsevar, yurtparvar o'g'lonlari xizmati-yu jasorati sharofatidan dunyoga tanilgan maskanlardan biridir [13,14,15: 1010-1018, 154, 166].

Varaxsha Buxoro vohasidagi eng qadimgi shaharlar sirasiga kiradi. Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshxiy o'zining "Buxoro tarixi" nomli asarida Varaxsha shahri haqida ma'lumot berib, bu shahar va uning atrofida qishloqlar Buxorodan qadimiyroq deb ta'kidlaydi [5: 6-9]. Varaxsha qadimdan boshlab bir nechta nomlar bilan atalib kelingan. Tarixiy manbalarning ma'lumotlarida bu maskan Faraxshiy, Afrazshiy tarzida uchrasa-da, ko'proq Varaxsha nomi bilan mashhur bo'lgan. Qadimda Raj Fandun yoki Ra Fandun vohasidagi bu qal'a Zarafshon daryosining hayqirib oqqan davrdan boshlab so'lim go'shaga aylangan. Varaxsha va uning atrofida o'nlab qal'a tepalar vujudga kelgan. Arxeologik tadqiqotlarda Varaxsha bilan bir qatorda uning atrofidagi bir necha tepaliklar ham tadqiq etilgan. Jumladan, Boshtepa, Talipo'ppi, Duqo'shshatepa [1: 34] va boshqalar. O'rta asrlardan boshlab shahar rivojlanib Buxoro podsholari "Buxorxudodlar" qarorgohiga aylangan. Varaxsha shahri rivojlangan o'rta asrda Islom madaniyatining kirib kelishi natijasida ilm maskani sifatida yanada yuksalib, bu maskanda madrasalar faoliyat ko'rsatgan. Ilm sohiblari bu rivojlangan shaharga to'planishgan, ilmda iqtidorli bo'lganlarga ustozlik qilishganligi sabab, bu shahar va uning atrofidagi maskanlardan bir necha olimlar, allomalar yetishib chiqqan.

"Nasabnoma" asari muallifi hisoblangan Abulkarim as-Somoniyning keltirishicha, Varaxshadan al-Afraxshiy degan olim kishi o'tgan bo'lib, uning to'liq ismi Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad al-Afraxshiy al-Buxoriydir. Bu alloma Buxoro olimlari yetakchilaridan biri bo'lgan. 914 yilda tug'ilib, 995 yilning ramazon oyida olamdan o'tgan. Bu alloma ham o'z zamondoshlari singari, avvalo, Qur'onni chuqur o'rgangan, uni sharhlay bilgan. Fiqh, mantiq bilan shug'ullangan, hadislarga sharh yozgan, ularni taqqoslay bilgan va to'plagan. Ana shunday olim-u alloma tarbiyasini olgan al-Afraxshiyning shuhrat topishida oila muhiti, xususan, otasining ta'siri katta bo'lganligi shubhasizdir. Shu bois al-Afraxshiy islomiy va dunyoviy ilmlarda bir necha asarlar yozib qoldirgan [10: 154].

"Nasabnoma"da yana bir necha "varaxshiy" nomi ketirilganki, ammo ular haqida to'liq ma'lumot kam. Ulardan biri Al Faraxshiy-Abu Bakr Muhammad ibn Hamid al-Faraxshiydir. Buxoroning yetuk olimlaridan hisoblangan al-Faraxshiy ilm-u donishda benazir bo'lganlar. Diniy ilmlarning o'nlab sohasi, jumladan, mantiq, til, tarix, Qur'onshunoslik va hadisshunoslikda bu kishiga

teng keladigan alloma bo'lmagan. Madrasada mudarrislik qilgan. Iso G'unjoriydek tengsiz ilm sohibiga ustozlik qilganlar. Abul Muhammad Iso ibn Muso al-G'unjoriy (Ikki yuzlari qip-qizil bo'lganligi uchun G'unjor deganlar) - fozil, olim, sodiq va obid bo'lganlar. U kishi Buxoro shahrida, Iroq, Hijoz, Misr ulamolaridan ham saboq olganlar. Birinchi bo'lib Imom Molikdan, so'ng yana bir necha ulamolardan, jumladan, al-Faraxshiydan ham islom ta'limotining qiyin masalalari bo'yicha ilm o'rganganlar. Imom al-Buxoriyning ustozlari hisoblanmish Muhammad ibn Salom Poykandiy ham al-G'unjoriydan ta'lim olganlar. Ana shunday ustozlar ustozlari bo'lmish ulug' allomlarga rahnamolik va mehribonlik qilgan al-Faraxshiy 155-hijriy, 767-yil rajab oyida vafot etganlar [11,12: 1162-1168, 30-36].

Varaxshada yashab o'tgan ulamolardan yana biri Abu Muso Ibrohim ibn Kostan al-Faraxshiy bo'lganlar. Bu alloma haqida yetarlicha ma'lumot saqlanmagan bo'lsa-da, al-Sam'oniyni diqqatini o'ziga tortganligining o'zi katta sharafdur. Shu manzilda yashab o'tgan yana bir olim -Abu Bakr Muhammad ibn Hotam al-Afraxshiy ibn Hayit ham Buxoroning mashhur mashoyixlaridan bo'lganlar. Alloma 974-yilning ramazon oyida vafot etganlar. Yuqorida nomlari zikr etilgan olim-u ulamolar vatani, benazir allomalar beshigi hisoblangan Varaxsha qadimda ana shunday ilm-u ma'rifat rivoj topgan o'choqlaridan biri bo'lgan[16,17,18: 116-119, 36-39, 187-190].

Shuningdek, Varaxshaga yaqin qadim tarixga ega Romush o'z zamonasida madaniy va ijtimoiy jihatdan taraqqiy etib, atrofdagi qadimiy shahar va qishloqlar bilan bo'ylasha olgan. Bu maskanda ham ilm-u ma'rifat rivojlangan. Ko'plab olim-u allomalar yetishib chiqqan. Bir nechta olim-u fozil kishilarga beshik bo'lgan Romush ko'plab tarixchilar diqqatini o'ziga qaratgan. Romushiy taxallusi bilan mashhur bo'lgan allomalar hayoti, asarlari to'g'risida Abdulkarim as-Sam'oniyni "Nasabnoma" sig'a tayandik. Sam'oniyni yozishicha, ana shunday fozillardan biri Abu ibn Muhammad ibn Ali Najmul-ulamo Hamiddidin az-Zarir ar-Romushiydirlar. Bu olim ulug' islom ulamolaridan bo'lib musavvir, muhaddis, jadaliy, kalomiydirlar. U kishiga Abu Mansur Moturidiydek alloma ustozlik qilgani ham bejiz emas. Shunday ulug' insondan ta'lim olgan Ali ibn Muhammad ar-Romushiy ilmning ko'pgina yo'nalishlari bo'yicha komillik darajasiga yetgan. Uning birgina "Al-favoid"-(“Foydali masalalar”) asari o'z zamonasida shuhrat topgan deyiladi "Nasabnoma" da[10: 101].

Sig'noqiyni "Sharxun nofe" ("Foydali sharh") nomli asariga sharh kitobi ham yozgan. Shuningdek, ul zot Sig'noqiyni boshqa bir necha kitoblariga sharhlar ham yozganlar. Shu bois bo'lsa kerak, Imom as-Suntiy ar-Romushiy yuqori darajadagi olimlar qatoriga kiritganlarki, bu e'tirof bejiz emas. Shuningdek, Romush bilan yonma - yon bo'lgan Xushkonu qishlog'idan ham bir necha allomalar o'tganligini ma'lum. Bu allomalarga: Al-Xushnomiy-Sha'roniy zohidlaridan bo'lib, Abdullo ibn Muborakdan ta'lim olganlar. Abul Hasan Ali ibn Shuayb Buxoriy ham ilm ahlidan bo'lganligi "Nasabnoma" da qayd etilgan. Abul Qosim Shuayb ham Xushkonidan bo'lib, Al faraj ba'dai shidda" ("Qiyinchiliklardan keyingi yengillik") asarining muallifidir. Allomaning uch o'g'illari bo'lib ular ham ilm ahlidan bo'lishgan. Uch ming yildan ko'proq tarixdan guvohlik berib turgan Romushtepa va unga yondosh qishloqlar ana shunday allomalar yurti hamdir. Bu ajdodlarimiz xoki - poyi bo'lgan Romushtepa hali ko'plab sir-u sinoatlarni o'z bag'rida yashirib yotganligiga shubha yo'q.

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS)

Milliy qadriyatlarimiz, ma'naviy boy merosimizni tiklash va ularni chuqur o'rganish, uning mazmun mohiyatini hamda ahamiyatini xalqimiz, o'sib kelayotgan yosh avlodlarga targ'ib qilish, yurtimizda yetishib chiqqan buyuk muhaddis, faqih, tasavvuf va mufassir allomalarining merosini har tomonlama teran o'rganish, yuksak insoniy g'oyalar va muqaddas qadriyatlarimizni o'zida ifoda etgan manbalarni tadqiq etish, ulardan diniy ta'lim, ma'naviy-axloqiy tarbiya ishlarida foydalanish, yoshlar qalbida ular qoldirgan merosga bo'lgan muhabbat va e'zoz tuyg'usini shakllantirish zarurdir.

ADABIYOTLAR (REFERENCES)

1. Шишкин В.А. Варахша. – М.,1963.
2. Ўзбек Совет Энциклопедияси, 2 том. – Т.,1971.
3. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). – М., 1960.
4. Мухаммаджонов А. Қадимги Бухоро. Т.,1991.
5. Абу Бакр Мухаммад ибн Жаъфар Наршахий. Бухоро тарихи. Т., 1993.
6. Насиленные пункты Бухарского эмирата (XIX-нач XX в). Ответственный редактор академии АНРУз А.Р.Мухаммеджанов. – Т., 2001.
7. Ҳамро Асадов. Аждодлари қимматли юрт. – Бухоро., 2011.
8. Садриддин Салим Бухорий. Бухоронинг табаррук зиёратгоҳлари. – Т., 2015.
9. Халқ турадиган жойларнинг рўйхати. Самарқанд Ўзбекистон марказий районлаштириш камиссиясининг нашри, 1926 йил. Кириш сўзи, араб алифбосидан табдил ва айрим изоҳлар муаллифи Аҳтам Аҳмедов. – Бухоро, 2017.
10. Абдулкарим ас – Самъоний. Насабнома (ал-Ансоб).(VIII-XII асрда яшаган Ўзбекистонлик олимлар ҳақида маълумот). – Т., 2017.
11. Rajabov O.I., Boltayev A.H. Вухородаги айрим муқаддас қадимжо-қал'алар хусусида «SCIENTIFIC PROGRESS» Scientific Journal. ISSN: 2181-1601. Volume: 1, ISSUE: pp1162-1168.
12. Ражабов О.И., Болтаев А.Ҳ. XX аср 40-йиллари Бухорода ташкил қилинган илмий экспедиция. Ўтмишга назар | Взгляд в прошлое | Look to the past №6 (2021) DOI <http://dx.doi.org/10.26739/2181-9599-2021-6> 30-36
13. Г.Б. Тўраева, Ф.Х. Ўтаева, Н.А. Жумаева. [О.А.Сухарева тадқиқотларида Бухоро тарихи ва этнографиясининг ўрганилиши](#) Scientific progress 2021,1 (6), 1010-1018
14. [Feruza Xolmamatovna O'tayeva](#).T.F. Gelax tadqiqotlarida Buxoro shahri mudofaa tizimining organilishi." The Fifth International Conference on History and Political Sciences" The 2015.
15. F.K. Utaeva, N.A. Zhumaeva. [The interpretation of the reign of mangit rulers and their personality in periodical press](#). Ўтмишга назар журнали 2019,22 (2)

16. Мубинов М.А. Дипломатические и посольские отношения среднеазиатских ханств с Османской империей.// ВЕСТНИК ХОРЕЗМСКОЙ АКАДЕМИИ МАЪМУНА –1/2021. Стр.116-119.

17. Мубинов М.А. Из истории внешних отношений Бухарского эмирата (XVIII-XIX века).// ЗНАНИЯ И НАУКА В СУРХАНДАРЬЕ №1/2020. Стр.36-39.

18. Muhammadali Mubinov. The role of the Bukhara emirate in domestic and foreign trade routes (based on the works of Russian travelers).// CENTRAL ASIAN ACADEMIC JOURNAL OF SCIENTIFIC RESEARCH. ISSN: 2181-2489 VOLUME 1 | ISSUE 1 | 2021. P.187-190.

19. Болтаев А.Х. Бухарские коллекционеры // Россия – Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. Сборник материалов международной научной конференции. – Челябинск: ЧГИК. 2019. – С. 142-144.

20. Болтаев А.Х. Бухоро ўлкашунослиги тарихини ўрганишда СН Юренив ёзишмаларининг ўрни. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий университети хабарлари, 2018. №1, - Б. 5-9.